

115. 1760, մայ. 19. Աբսոլյուտիստ Իսի-գուցեան գլխաւոր գատաւորին, 1757, 1758 եւ 1759 տարիներուն վրայօք, գլխաւոր հա-մարակալութեան պաշտօնարանին առջեւ զրաժ տարեկան հաշիւներուն արձակումը (absolu-
torium) բնագիր:

116. 1768, հոկտ. 8. Մարտիրոսեան կամ Միքայէլ Անկոնալ աղային, Նոր ըսուած փողօցին մէջ ունեցած տան, 1600 Ֆիորինով գնուելուն գաշնագրութեան բնագիր թուղթը:

117. 1769, փետր. 4. Յովսէփ Մէշգոյի, առ Աբսոլյուտիստ Իսիգուցեան գրած աղաչանագ թուղթը. որուն մէջ հասարակութենէն 500 Ֆիորին փոխ կ'ուզէ:

(Հ-բ-ն-ի-է-ի-)

Ա. Բ.

Տ Ե Ղ Ա Գ Ր Ա Վ Ա Ն

Ծ Ա Ն Օ Թ Ա Գ Ր Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ս

ՍՅԱՄԱՐԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ

ԵՐԵՄԻԱ ԶԵԼԵՊԻԻ ԶԵՆՈՒՄԻՆ

Գ Լ Ո Ւ Խ Ե.

(Հ-բ-ն-ի-է-ի-)

ՏՈՂ 38—40. «Խուլ Յովնանէս Վարդապետ»: Կ. Պոլսոյ պատրիարքներէն է սա, որ չորս անգամ պատրիարքական Աթոռը բարձրացած է, առանց մի որ եւ է (գոնէ ջնջին) յիշատակելի գործունէութեան. առիկայ ինչպէս կը գրէ Ե. Զէլէպի, քանի մը խայտառակ տէրտէրներէ խափուելով կը տարուի Նարլը Գարուի ծովեզերեայ գինտունները, հոն կ'ար-բնայու կ'ըլլայ լոյսի եւ զինքն հոն առաջնորդող քահանաներէն լքուելով Եֆէզիսներու աղաէն ալ ծնծ կ'ուտէ: Յովհաննէս պատրիարքը խուլ առնուով է յորջորջուած, ենթակայ ըլլալուն համար ականջներու խլութեան:

Կ. Պոլսոյ տէրտէրներուն ըսած սոյն խնդ-կատակութեան հնդինակն ու թեկզկին արգեօք պատրիարքական գահին աչք տնկող բարե-ծաղկի վարդապետ մը կամ նպիսկոպոս մը չէր. ո՞վ կրնայ «ոչ» ըսել, երբ Կ. Պոլսոյ հայ պա-տրիարքները մեր 17րդ դարու պատմութեան

մէջ ամենէն տխուր գոյներովը նկարուած կը գտնենք:

Խուլ Յովհաննէս Վարդապետ տնդալցի էր, ինչպէս կ'ըսէ Երեմիա, այսինքն՝ Կ. Պոլսեցի. Ա. անգամ պատրիարք եղած է 1600—1601, յաջորդելով Գառնեցի Մելքիսեդէկ կամօղի-կոսին, որ ադգէն Էջմիածինէն խոյս տուած պա-տրիարք եղած էր Կ. Պոլսոյ՝ 1599—1600:

Խուլ Վարդապետ Բ. անգամ պատրիարք եղած է 1610—1611, եւ յաջորդած Գրիգոր Կեսարացի պատրիարքին: Յետոյ վար առնու-ած ու 1617—1621 դարձեալ եղած է, յաջորդե-լով եւ այս նուազ Գրիգոր Կեսարացիի. Գ. եւ վերջին անգամ մին ալ եղած է պատրիարք 1629—1636, Ջաքարիա վանեցի պատրիար-քին տեղն անցնելով:

Վախճանած պէտք է ըլլայ 1644էն յե-տոյ, որովհետեւ Վիեննայի վանքը գտնուած «Թուղթ քաջալերական», վերնագիրն ունե-ցող Զեռագրէ մը կ'ուսանինք, թէ նա այդ թուին դաւանական թուղթ մը գրած ունի եղեր Ուրբանոս Ըրդ Պապին¹: Խուլ Յովհան-նէսի, ինչպէս եւ Գրիգոր Կեսարացի պատրիար-քին ապկարութիւնն է պատճառ որ տաճիկները Էտիրնէ Գարուի Ս. Նիկողայոս եկեղեցին յափշ-տակած են հայերու ձեռքէն²:

ՏՈՂ 41: «Զիւլիւրտ Եսլաւի» կը նշանակէ աղբատներու օժտարան, ապաստանա-րան, որ կը գտնուի Ներսիս Նարլը Գարուի ծո-վեզերքը, Խուլ Յովհաննէս Վարդապետին ծնծ կերած գինտուններուն կարգը, ինչպէս յաջորդ տողերը կը յայտնեն:

Այնպէս կը կարծեմ թէ Նարլը Գարուի Ազգ. Հիւանդանոցը ճիշդ այս Զիւլիւրտ Եսլա-ւալիին տեղն էր. եւ պատճառ մը չկայ հա-կառակն ըսելու. աղբատներու ապաստանարան մը դիւրաւ կրնար հիւանդանոցի փոխուիլ:

Կ'երևի թէ մերայինք խնդրած են այս վայրէ իբրեւ ամենայրամարտ հիւանդանոցի, որուն կայսերական ֆերմանը, կ'ըսուի թէ 1743ին Նալեան Յակոբ պատրիարք ինքն ստացած է Սուլթան Մահմուտ Ա. էն³:

¹ «Մայր 8-րդ-ի Հայերէն Զեռագրէ», Հ. Յաչեանի, Վիեննա 1895, էջ 112:

² «Բաւոտէ», Պարէշ 1901, էջ 148: «Սոսոքա-ր-ի», Կ. Պոլս, Թիւ 2048, 3 նոյ. 1905:

³ «Պատմ. Ս. Փրիկիսի Ազգ. Հիւանդանոցին», Բ. Բաչեանի, Կ. Պոլս 1888, էջ 5 եւ «Սեւ-Կէ», 24րդ տարի, Թիւ 8518, 16 Յուլիս 1907, յօդուած 84րդ Միքայէլ Ա. Գահանայի Աշեան Մայր եկեղեց. դռ:

ՏՈՂ 47: «Սուլթան ՄԱՆՆԱՄԷՏ» երկրորդն է սա, Փալթիճի կոչումովը, որ՝ ինչպես գիտենք, 1453ին Կ.Պոլիսը առնելէն վերջն իր առաջին գործն ըրաւ, ոչ միայն Յոյներ Ասիոյ զոռազան կողմերէն մանաւանդ Կիլիկիոյէն բերելով Սամաթիոյ եւ ուրիշ վայրերու մէջ հաստատել, այլ եւ Հայեր:

Կ.Պոլսոյ առման ակնատեսն հայ մը՝ Աբրահամ Անկիրացի, որ այդ առթիւ ողբ մը ունի շարադրած, Կ.Պոլիս բերուած հայերու մասին սապէս կը գրէ.

«Նա ոչ միայն տաճկաց ազգին,
Այլ գործարարեալքն ի մէջ բերին.
Ի քսան եւ ութն Հոկտեմբերին.
ԶՀորս հայ ի յանկիրոյ բերին:
Աստուածատուր սաթըլմիշին.
Եւ Սիմէօն բարի բաշին.
Եւ պապայի որդի պոլսան.
Եւ պարոն գորգ էշիմ հաճին:»

Աբրահամ Անկիրացիի այս ողբը, Բ. Պատկանեան 1884ին հրատարակած «Նշխարք Մատենագրութեանց Հայոց» մէջ (էջ 59—64) եւ 1895ին ալ Էջմիածնի «Արարատ», (էջ 465—69), բայց թերի, որով ստիպեցայ ամբողջութեամբ հրատարակել զայն երրորդ անգամ 1902ին, Բարիդու «Բանասէլ», թերթին մէջ (էջ 292—303), քաղելով զայն շեռագիր հատորէ մը որ սեպհական է մեր ընտանիքին, եւ բաղդատելով կիսատ օրինակի մը հետ, որ կը գտնուի Ղալաթիոյ Ազգ. Մատենադարանը:

Աբրահամ Անկիրացիի այս ողբին լիակատար Գաղղիերէն թարգմանութիւնն հրատարակած է նաեւ 1833ին Ե. Պոնէ Nouv. Journ. Asiatiqueի մէջ (էջ 271—78) «Élégie sur la prise de Constantinople» անունով¹, զոր յետոյ մասնաւոր հատորի ալ վերածած է:

Կ.Պոլսոյ առման վրայ Առաքել Վարդապետ Բաղդեցիի ալ գրած է ողբ մը, զոր Ա. Զօպանեան՝ քաղելով Վենետիկի վաճառի շեռագիրներէն, 1901ին հրատարակեց իր Անահիտ թերթին մէջ²:

Առաքել Բաղդեցիի ժամանակակից թէեւ Աբրահամ Անկիրացիի, բայց իր ողբին մէջ բան

մը չ'ըսեր Ֆաթիհի կողմէ Կ.Պոլիս բերուած հայերու մասին:

ՏՈՂ 52: «Տէրութենքն աստ մէսթի միտամ», ըսելով՝ Երեմիա շէլէպի Կ.Պոլսոյ հայ քահանաներուն արեւցութեան որ աստիճանի սիրահար ըլլալին հասկցնել կ'ուզէ: Այս քահանաները Սամաթիոյ եկեղեցւոյն ըլլալու էին, քանի որ այն տեղի գինեառներն է որ կը յիշատակուի այդ տողին մէջ: Կ'երեւի թէ ժամանակին մեր բարեկրօն քահանաները, ուրիշ գործ չունին եղբի, ըմպել՝ խմել, արքենալ եւ դարձեալ խմել. այս խմանութեան ցաւալի արդիւնքն էր անշուշտ այն նախանձը, զոր ունեցան այդ տէրութենքն իրենց Աւագեղեցին՝ Տէր Կոմսոս Բէտմիւրճեանի դէմ, նախանձ՝ որ ծնունդէն ըլլալով ապա ստայոյ գրգռարտութիւններու վերջ ի վերջոյ ալ մահուան կառապիտարանն առաջնորդեց այդ անմեղ քահանայն, որ անկասկած շատ ու շատ գեղեցիկ բարեմասնութիւններով շատ բարձր էր իր վրայ նախանձող կարգաւորեցներէն:

ՏՈՂ 55: Խիստ կարեւոր է այս տողը, ուրկէ կ'իմանանք թէ 17րդ դարու կիսուն արդէն Տազար տուն հայ կան եղբր Սամաթիոյ Սուլու Մանաստըր թաղին մէջ, ինչպէս Սարգիս Դպիր Սարաֆ Յովհաննէսեան եւ Հ. Ղ. Ինճիճեան ալ նոյնը կը կրկնեն:

ՏՈՂ 56: «Սուլու Մանաստըր կոչեալ՝ Սուրբ Գէորգն փառատարական», Սամաթիոյ Սուրբ Եկեղեցին է այս, որ կ'երեւի թէ փառատարական կոչուելու աստիճան մեծ ու գեղեցիկ է եղբր Երեմիայի ժամանակ, Սուլու (Ճընտ) կոչուելու պատճառն այն է որ ներքեւը շուրի աւազան մ'ունեցած է:

ՏՈՂ 59: «Յառաջն էր մեր փիսկօքարան», ըսելով՝ կ'իմացունէ Երեմիա, թէ Ազգ. պատրիարքարանը նախապէս, Սամաթիոյ Սուրբ Գէորգ Եկեղեցին էր: Սարգիս Դպիր իր Կ.Պոլսոյ Տեղագրութեան մէջ այս մասին կը գրէ. թէ «էր սա յառաջ պատրիարքարան հայոց մինչեւ ի Թուսկանն ՌՂ (1090 + 551 = 1641) եւ այսր եւս¹. Ինչ որ Ինճիճեան ալ կը կրկնէ ըսելով՝ «Սուրբ Գէորգ ի Սամաթիա, ի ճարճուսանդակի ի ծովաբայեաց վայրի, մեծ քան զայլ եկեղեցիս, ուր էր երբեմն պատրիարքարանն հայոց մինչեւ գրեթէ ի ՌՂ Թուսկանն²:

¹ «Παναγιώτης-Πάσης, Հ-յ լեզուի Արեւմտ-...», Հ. Գ. Գ. Ի Վենետիկ 1895, էջ 230: «Մ-յը 8-րդ-ի Հ-յիցի 21-րդ-ը», Վիեննա 1895, Հ. 8-րդեան, էջ 1052:
² «Անգլի», Պարիզ 1801, էջ 217—220:

¹ «21-րդից Սուրբ Գորգի, ինչ սեպհական, էջ 22.
² «Անգլ. 2-րդի 1-րդ-ից 1-րդ-ից», Հ. Ինճիճեան Վենետիկ 1804, Հատոր Ե. 131:

Ազգ. պատրիարքարանը Մամթիայէն վերապէն յետոյ փոխադրուած է Գումգարու, եւ այժմ տեղի ունեցած է Կիրակոս Երեւանցի պատրիարքին ժամանակ, որ նստած է՝ 1641—1642:

ՏՈՒԼ 60: «Զոր յունաց առեալ տայ մեզ՝ հունքեալն որ սուլթանն սիւլէյմանն, Սուլթան Սիւլէյման Առաջինն է սա, որ Կերեւի թէ հայտէր եղած է. տիրած է՝ 1520—1566: Թէեւ Երեմիա Չէլէպի ստոր գործը կը համարի Սուլթան Մանասուրի Սուրբ Գէորգ Եկեղեցիին Յորնեան ձեռքէն առնելով մեղի արուիլը, բայց՝ այդ եկեղեցիին Հայերուս պատկանիլն աւելի հին ժամանակի արդիւնք կ'աւանդուի:

Սուլթան Մէհմէտ Ֆաթիհ, Կ.Պոլիսն առնելէ յետոյ, երբ Յոյներու հետ քանի մըն ալ Հայ ընտանիքներ գուրսերէն հոն բերաւ, կասկածելով որ մի գուցէ Յոյն ժողովուրդն օր մը գլուխ վերցնէ ու ապստամբի իրեն դէմ, անտեղի չհեռուկա՝ ուզել կազմակերպել Կ.Պոլսոյ մէջ Հայ Հասարակութիւն մը, հաստատեց Հայոց պատրիարքութիւն մը, եւ Պրուսայէն Կ.Պոլիս հրաւիրելով տեղ. ղեկ Հայ առաջնորդը, իրեն վազածանօթ Յովակիմ եպիսկոպոսը, զայն Հայոց պատրիարք հռչակեց 1461ին: Եւ որպէս զի Կ.Պոլսոյ Հայութեան թիւը շատ ըլլայ, հետզհետեւ Կիլիկիայէն, Բարբրդէն¹, Պրուսայէն եւ այլ նահանգներէ բազմաթիւ Հայ ընտանիքներ բռնի բերել առաւ ու բնակեցուց քաղաքին վեց զիւաւոր տեղերը, որով այս նորեկ Հայերը կոչուեցան Լիթրճէօսլուսլիմ՝ վեց ժողովուրդ²:

Այս վեց զիւաւոր տեղերուն կարեւորագոյնն էր՝ Սուլթան Մանասուրը, ուր Ֆաթիհ Հայեր հաստատելով եւ անոնց պատրիարքութիւն ալ շնորհելով, անկարելի էր որ առանց եկեղեցիի թողուր զանոնք:

Հատ հաւանական է, որ նոյն իսկ Կ.Պոլսոյ առումէն յետոյ, Ֆաթիհ Սուլթան Մանասուրի եկեղեցին նորեկ Հայ գաղթականութեան թիւն առած ըլլայ, եւ ահա ինչ կը գրէ այս մասին Սարգիս Գպիկ Սարաֆ Յովհաննէսեան, իր Տնոյալըութիւն Կ.Պոլսոյ ձեռագիր երկին մէջ, երբ կը պատմէ Սուրբ Գէորգ եկեղեցին:

«Առումն եկեղեցւոյս ի ձեռաց յունաց եղեւ է ի ժամանակի Ֆաթիհ սուլթանն Միլէմէտին յաւումն քաղաքին Կ.Պոլսի, վասն զի տեսնալ եւ ընթերցեալ է իմ զիրք մի ողբոց Եղեւսոյ քուր զրով, յորոյ յիշատակարանին զրի այսպէս, գրեցաւ երգարանս Տեստն Ներուհի ի մայրաքաղաքս ստրկաւ, ի Սուլթան մանասուրս ընդ հովանետ սրբոյ Գէորգեայ զարաւարին ձեռամբ անկմայ եւ մղուաման գրչի կարապետ երկցու համահինցոյ: Աղաչեմ գնեզ անմեղադիր լերուք զի կար մեր այնչափ էր: Թվին ՋԽԲ, յունիս ամսոյ ի Ին» (1493):

13րդ դարու վերջերը, Քրիստոսի 1293 թուին Կիլիկիոյ մէջ ընդօրինակուած Չեռագիր Աւետարան մը՝ զոր Կ. Բասմաշեան ծանօթացուց մէջ 1891ին, եւ որ մինչեւ այսօր մեծ խնամով կը պահուի Սամաթիոյ Սուրբ Գէորգ եկեղեցիին մէջ, կը պարունակէ կարգ մը կառու. որ Յիշատակարաններ, որ նց Ծրգը կը հաստատէ նոյն բանը սպսէս, «Առաւստ ծառայս ծառայիցը Աստուծոյ կարապետ եպիսկոպոս կաֆայեցի, քաղմամը հողս, որ ամաչեմ՝ կողի ի քարծրագոյն քահանայական անուանէն եւ իմ այլ ոչ ինչ ունելով տալ Տեստն Աստուծոյ իմոյ, զՍ. Աւետարանս որ իմ հաղալ արդեանց գնեցի, եւ զԱւետարանիքն նկարել տուի եւ նոր կարպել տվի եւ զլի յիշատակ իմ հողոյս եւ իմ ծնողացն ի Ս. Գէորգ տաճարիս որ կողի Սուլթան Մանասուր: Մի ոք իշխեսցէ զրաւել Սուլթ. ՋԽԳ» (1495)³:

Այս Յիշատակարաններուն վրայ յենելով, կրնանք ուրեմն ըսել, ինչպէս արդէ Կ. Բասմաշեան ալ նոյն բանը կ'ենթադրէ⁴, թէ Սամաթիոյ եկեղեցին Ֆաթիհը տուած է Հայոց, եւ ժամանակ անցնելով, Յոյները խլած են զայն, զոր Սուլթանն Ա. Ես առնելով զարձեալ տուած է մեղի, 16րդ դարու առաջին կէտին:

1544ին Սուլթան Մանասուրի Ս. Գէորգ եկեղեցին կը բնակի Զաքարիա Պետունեաց եպիսկոպոսը, մեծանուն տաղասացը, որ Կ.Պոլսոյ Աստուածատուր պատրիարքին խնդրանքով

¹ «Յիշատակարան Արքեպիսկոպոս Սարգիսեան», Հանդէս Աւետարան 1895, օգոստոս, էջ 247:

² «Չարկան Պոլսի», Հայոց, Հատոր Դ. էջ 500 եւ «Եկեղեցի Զորի Ժամանակ», Հ. Ինքնակառ. Վեպիկ 1804, Հատոր Ե. էջ 115:

³ «Երգի», շարժման իմ Կ.Պոլսոյ Նոր շրջան 1891, Ա. տարի, թիւ 25, յո. 2 մարտ 1891, էջ 4—5:

⁴ «Երգի», եւ «Հանգիստ Աւետարան», 1892, թիւ 1, էջ 21 եւ «Ուսումնասիրութիւն Սուրբ Կիլիկիոյ», Հ. Զաքարիա Վիտենա 1892, էջ 182:

⁵ «Երգի», Կ.Պոլսոյ 1891, Ա. տարի, թիւ 25, էջ 5:

կը գրէ հոն Կալիսթենէսի Աղեքսանդրի վարրը, ինչպէս կը յիշատակէ Հ. Ներսէս Արեւմտեան Իւր Զարարիս նպ. Գնունեաց Նորընտիր հրատարակութեան մէջ¹:

Այս եկեղեցին կ'այրի 1660ին, ինչպէս Երեմիա կը գրէ Արմաշի վանքին ընծայ տարած Մաշթոցին մէջ, բայց կը վերաշինուի եւ հետ-զհետեւ ալ կ'ընդարձակուի, այնպէս որ քովքովի երեք եկեղեցի կ'ըլլայ Սուրբ Գեորգ, Սուրբ Աստուածածին եւ Սուրբ Նորդարձութիւն²:

1722ին այս եկեղեցիները բոլորովին կը Նորոգուին հոգածութեամբ Երուսաղէմի Գրիգոր Էղիմայակիր, եւ Կ.Պոլսոյ Կոլոտ Եովհաննէս պատրիարքներուն, եւ վերակացութեամբ Կեսարացի Արարդու Մելիքի որ Սուլթան Ահմէտ Գ.ին ճարտարապետն էր³:

ԳԺԲԽԱՄԱՐ՝ 1782 օգոստոս 10ին ամբողջպէս կ'այրին այս եկեղեցիները, եւ 22 տարի այրեացաւեր մնալէ յետոյ կը վերաշինուին 1804ին, Կ.Պոլսեցի Եովհաննէս պատրիարքին օրով⁴, ահա թէ ինչ կը կարգանք այս մասին Սարգիս Գպիր Սարաֆ Եովհաննէսեանի շեռագրին՝ տեղագրութիւն Կ.Պոլսոյ մէջ.

«Եւ զինք բազում ամաց այց արարեալ Տն. յամի 1804, եւ ի թուականին ՌՄՄԳ, իօք ի տաճկաց հերձեթին 1218 յամենան Ջիհիճէի 4. եւ 'ի Մարտի Գ. Եղեւ սկիզբն հիմնարկութեան տաճարի եկեղեցւոյ Սէն Գեորգոյ սուրբ. Մանասրը կոչեցելոյ, օրհնալ Եօհաննէս պատրիարքին, յար շարժում ի Տնի հարկի յիտան Հայրապետացն քր ժողովոյն կոստանդնուպոլսի, Եւ այս ամէ կըլն վերակացութեամբ Կիլիկական Եպիսկոպոսի, եւ Միտոս խալիֆային, զոր սկսեալ շինել, աւարտեցին ի նմին իսկ ամի, եւ ի թուականին տաճկաց 1219 ակտիլէ Խորրի մէկ, եւ յունիսի ի Ե. Եւ օծաւ յար շինում 'ի տնի եկեղ 'ի վերապէն Սէն յուսաւորին մերոյ: Եւ ինքն պատրիարքն մատոյց զգործին 'ի նմին աւսար ընդ առաւօտն, յուսագ խորանի տնք մեծի Տաճարին»:

Այս վերաշինութեան միջոցին, կամ քիչ մը վերջը, Սամաթիոյ մէջ կը բացուի հայ դպրատուն մը, որուն պատճառ կ'ըլլայ տիրացու Առաքել անունով ազգասէր անձ մը, ինչպէս կ'աւանդէ Կ.Պոլսեցի Գեորգեան Նազարէթ անուն մանկավարժ մը, իր 1823ին ընդօրինա-

կած Ներսէսի Լամբունացոյ երկասիրութիւնը, հատորին Յիշատակարանին մէջ այսպէս,

«Ես Նազարէթ անուն Նուստոյ դպիր՝ որքի գումարեալս արեւոյս Գեորգ անուն բարեպաշտի եւ երկնաշինի, ... յամի Տնառն 'ի 1815, ... այն ինչ մտեալ 'ի տնի պատանկութեան եւ աւարտեալ զուսուսն հասարակ ընթերցման եւ գրութեան, մինչ առհոր իմեւ յաշարագործութեան պարապէի, անկաւ 'ի միտո իմ փափաք ուսման ազատական արհեստից եւ մակացութեանց, եւ մտի 'ի Գեորգոս Սմիթոյ շինելոյ առաջնորդութեամբ ազգասէր առն Տիրացու Առաքելի ի պետո հասարակ ուսումնասիրաց առ սոս տեանն Միքայէլ վարժապետ քահանայի բարեջան գիտակալի եւ ազգակցին իմոյ»:

Գեորգեան Նազարէթի ընդօրինակած այս շեռագիրը, որ կը պահուի այժմ Վիեննայի Միխիթարեանց վանքը⁵, Կ.Պոլսոյ Հայ-Կրթական գործին պատմութեան խիտ կարեւոր մէկ կէտը կը յիշատակէ. կը յայտնէ տիրացու Առաքել մը՝ որ 19րդ դարու սկիզբն Ազգ. վարժարանի մը հիմնադրել կ'ըլլայ Սամաթիոյ մէջ, եւ Տէր Միքայէլ քահանայ մը՝ որ այն տանն գիտնական, վարժապետ մըն է. կը յայտնէ Նաեւ ինքնութիւնն ընդօրինակչին՝ Գեորգեան Նազարէթի որ աւերագործութիւնը թողլով կը հետեւի ուսման ազատական արհեստից եւ մակացութեանց, յետոյ կ'ըլլայ մանկավարժ դաստիարակ Կ.Պոլսոյ Նշանաւոր Հայերու եւ Ամիրայներու տունները, ինչպէս կը յայտնեն շեռագրին մէջն եղած ընդարձակ Յիշատակարանները, ուրկէ կը քաղեմ⁶:

«Եւ յետ ըստ կարի ուսանելոյ կարգեցոյ վարժապետ որդւոց Մանանեան Եովէփ եւ Պոզոսեան Եակոբի արանց երեւելեաց հաստատեալաց»:

«Եւ արդ վաղնան առնեմք Առաւօտով ընդօրինակութեան լուսափայլ գործն սրբոյն Ներսէսի Լամբունացոյ... զորն մեծաւ աշխատութեամբ... հասարակեցի 'ի մի՝ Նուստոյ Նազարէթ գպիր Գեորգեան Կ.Պոլսեցի... ընդ հովանեաւ սուրբ խորրորդութեան եկեղեցւոյ՝ որ 'ի Բերա, մինչ 'ի մանկավարժութեան գործն պարապէի 'ի տան առաւածաւոր կարեցեցի Եպիսկոպոսի պոզոսեան, յամի թուականութեան Հայաց ՌՄՀԲ (= 1823)»:

Սամաթիոյ Սուրբ Գեորգ եկեղեցին մասամբ կը Նորոգուի 1832ին, անգամն ալ 1841ին՝ երբ քովն եղած հնամենի պատրիարքարանը կ'այրի⁷:

1 ՏՄԻ այս գործը էջ 7—8.

2 «Արեւմտ. Զարդ Դասանց Խորհրդ. Է. ինքնեանի, Վիեննայի 1814, Հատոր Ե. էջ 131:

3 «ԱՊՊ»,

4 «ԱՊՊ», էջ 132 եւ «Պարս. Հայոց», Ա. Պէր-

պէրեանի Կ.Պոլսի 1871, էջ 445:

5 «Մարտ Եւրոպ. Հռոյնի 2-րդ հատոր... Է. Ե. Տն-շինան, Վիեննա 1895, էջ 621—622:

6 «ԱՊՊ», էջ 621 եւ 622:

7 «Հայոց Պարս. Աւետիս Պերպերեանի, էջ 276 եւ 503:

1866ին Սամաթիոյ մէն հրդեհին կ'այրի այն բոլորովն եւ տարիներ վերջը 1886 — 1887 հիմն կը կառուցուի շնորհիւ ժողովրդական հանգանակութեան, Յակոբեան Միքայէլ եւ Յովհաննէս եղբայրներու նուիրատուութեան եւ Մնակեան կտակին:

Եկեղեցիին կուշար կանգուն են նաեւ այսօր Սահակեան — Նունեան երկսեռ փառաւոր վարժարանները, որոնք հաստատուած են 1830ին, բայց այրելով վերաշինուած են եկեղեցիէն շատ առաջ: Այդ թաղին մէջ է որ 1831ին բացուած է առաջին վարժարանը Հայ ազդիներու¹, հան է որ փանոսեան Կարապետ բացած է 1869ին Ագապեան գիշերօթիկ վարժարանն աղջիկներու²:

Եկեղեցւոյն բակը թաղուած են, ա. 1872ին Կիւմիւշէի Գասպար, որ թաղին վարժարաններու կառուցման ստատարած է. բ. 1878ին Մնակեան Մանուկ՝ որ Ս. Գեղոյք Եկեղեցւոյն վերաշինութեան համար կարեւոր գումար մը կտակ թողած է, եւ գ. 1904ին Միքայէլ Յակոբեան, որ թէ եկեղեցւոյն եւ թէ անոր կալուածներուն շինութեանը նիւթական կարեւոր օժանդակաւորութիւններ բրած է իր եղբօրը Յովհաննէս Յա. կրօնանի հետ:

Սամաթիա Հայ մուսորական շարժումներու կարեւոր մէկ կենդրոնն եղած է. դպրոց, լսարան, թատրոն, շատ կանուխէն սկիզբ առած են այդ թաղին մէջ, եւ հաստատուած են հոն զանազան ընկերութիւններ³, որոնք թէ թաղային վարժարաններու բարեկաւութեանն եւ թէ Ազգային ընդհանուր կրթութեան զարգացման մեծապէս նպաստամատոյց եղած են: Այս ընկերութիւններէն յիշատակելիներն են, Սուրբ Սահակեան (1843), Ուսումնասիրաց (1853), Սանուց (1855), Հնթիքցասիրաց (1857), Դպրոցասիրաց եւ Դպրաց (1878), Պարզասէր Հայունեաց (1880), որոնցմէ առաջինը 1851—53 հրատարակած է նաեւ Բուրաստան Ս. Սահակեան անուամբ ամսաթերթ մը ուսումնական եւ բանասիրական⁴:

Սամաթիայի Հայ ժողովուրդը՝ իրեն սեռունդ նկիկեան Հայերու¹, ազգասիրութեան ջերմ եռանդով ապրած է միշտ. Ազգ. Սահանագրութեան ծնած ատենը, զօրաւոր պաշտպան եղած է անոր, եւ Կ. Պոլսոյ զանազան թաղերու Հայ բնակչութեան մէջ ամենէն թունդ Սահանագրական հանդիսացած է 1860էն մինչեւ այսօր, եւ շմոռնաք ըսելու թէ Համբոսեան արիւնարբու ջարդերու միջոցին, մանաւանդ 1896ին ամենէն արի, եւ ամենէն կուրծք տուողն եղաւ հայասպան աղէտին, իր բազմաթիւ նահատակներով:

Սամաթիոյ Ենիմահալլէ կամ Ալթը մերմըլ կոչուած կողմը կայ հայաբնակ թաղ մըն ալ, որ «Գլխադիր Ս. Յակոբ», անունով փոքրիկ եկեղեցի մը ունի. այս եկեղեցին առաջին անգամ կառուցուած է 1858 յուլիսին Յակոբ պատրիարքի օրով, եւ 1892ին ալ բուլղոյն Նոր վերաշինուած է Ալեքեան Խորէն պատրիարքի ժամանակ, առատաձեռն նուիրատուութեամբ Բարսեղ Ստամբուլուեանին:

Եկեղեցւոյն մօտիկ կայ երկսեռ մանկապարտէզ մը որ 1850ին հիմնուած է:

Սամաթիայի Հայը, հակառակ որ ջարդերու տարիներէն յետոյ նուազել սկսաւ, կը ներկայացնէ դարձեալ այսօր պատկառելի թիւ մը: Անոնց մէջ կան նաեւ հռոմեականներ, որոնք ալ ունին եկեղեցի մը, նուիրուած «Ս. Աստուածածնայ Անարատ Եղութեան», այս եկեղեցին նախ 1837ին, փոքրիկ մատուռ մը, բոլորին Նոր կառուցուած է 1856ին, ունենալով նաեւ իր մօտիկը վարժարան մը երկսեռ, որ կը կրէ «Ս. Մեքոպեան» անունը:

(Հարսնաթիւ)

ՏՕԸԹ. ՎԱՐՈՒՄ Ե. ԽՈՒԳՈՄԵՍԻ

¹ «Ալեք. Զօրի Ժառնգ ալիւթի», Հ. Ինժնեան, Վենետիկ 1804, Հատոր Ե. էջ 131 եւ «Եղեցի», Կ. Պոլսոյ Ս. տարի 1891, Թիւ 25, էջ 5:

¹ «Յարիսոյ Ալէ. Հէսթաթեյն», տարի 1901 էջ 193:

² Ար. Ալոյզաճեանի գրածը. Հ. Փանոսեանի վրայ «Բիւզաթեյն», 1905, Թիւ 2617:

³ «Ենիմահալլէ Բրահայոյ Գէ. Արիւթ Կ. Պոլսոյ», Թիւ 3853 եւ յաջորդներ 1898:

⁴ «Պարս. Հայ Լրագրութեան», Հ. Գր. Գալեմբեան. Բեռլին, Վիեննա 1893, Հատոր Ա. էջ 121 եւ «Հայոց Պարսկական Ժամանակ», Գար. Լեւոնեանց, Ալեքսանդրապոլ, 1895, էջ 115:

